Fehér Ferenc—Heller Ágnes

AZ EGYENLŐSÉG FORMÁI

II. rész

3.

Létezhet-e egy *harmadik* modell alternatívája? Meghaladható-e az első modell egy *nem*-egalitáriánus modellel, mégis olyannal, amely figyelembe veszi az egalitarianizmust, mint „társadalmi szignált", beépíti struktúrájába annak „negatíve érvényes" igazságait? *Valóban kérdések* ezek, méghozzá olyanok, amelyek a modell *elgondolhatóságára* vonatkoznak, de mint minden teoretikus felelősséggel megfogalmazott kérdés, egyben *posztulátom*ok is.

Pontosabban megfogalmazva a kérdés így hangzik: *különválasztható*-e egy modern társadalomban a *tulajdon két mozzanata*, a Besitz és az Aneignung?

Ez a kérdés pedig szinonim a következővel: *beindítható-e* egy modern társadalomban az elidegenedés megszüntetésének *folyamata* a társadalmi dinamizmus *megőrzése* mellett, tekintetbe véve a gazdaság viszonylagosságát és a „ritkaság", a hiány szüntelen újrajelentkezését a legkülönbözőbb vonatkozásokban?

Az alapprobléma elvi eldöntése viszont csupán további két kérdés tisztázásával történhet. Ezek: 1) Miért állítjuk — Marx nyomán —, hogy a Besitz és az Aneignung az Eigentum két külön mozzanata, melyek az elválasztás szempontjai? 2) Miért állítjuk, hogy az elidegenedés megszüntetésének tendenciája a tulajdon e két mozzanatának különválásával — egyszersmind: e különvált mozzanatok szociális „találkozásával" — indulhat be?[1]

Az 1) kérdésre adott válaszban a *Besitzet* nyilvánvalóan egyenlőnek tekintjük a Haben-nal. Modellszerűen elképzelve ez „egy birtokos egy birtokát" (illetve: „több birtokos egy birtokát") jelenti, de mindig a birtoklásnak egy olyan absztrakcióját, ahol a *pontszerű birtokból* — annak használatából, a belőle eredő *szükségletkielégítésből* és a rá vonatkozó *diszpozícióból* — mindenki más ki van rekesztve. Természetesen

tisztában vagyunk azzal, hogy ez a meghatározás csupán teoretikus absztrakció. Absztrakció ez egyrészt azért, mivel az egyéni-pontszerű-kirekesztő szükségletkielégítés (mint a társadalmilag létrejövő, társadalmilag strukturált szükségletrendszer egy része), valamint az egyéni-pontszerű-kirekesztő diszpozíció (mint a társadalmilag kialakult és szabályozott diszpozíció mechanizmusok egy „darabja") túlmutat a Besitzen, az Aneignung irányában: Besitz és Aneignung „reflexiós meghatározások" Absztrakció másodsorban azért, mert a modern társadalmakban létrejött minden (dolgozó) ember — Korsch által részletesen elemzett — dualitása: szétszakadása *termelőre* és *fogyasztóra*, és csak egy absztrakt modellben képzelhető el olyan termelő egyed, aki pontszerű-kirekesztő Besitzéből (akár „egy birtokos egy birtoka", akár „több birtokos több birtoka" ez) *hiánytalanul kielégíti* szükségleteit. Harmadszor azért absztrakció, mivel a „kirekesztő" jelleget nem a körülhatárolt Besitz feletti „mindenhatóság" értelmében kell felfogni; egyszerűen szólva, minél komplikáltabb egy társadalom, minél több benne az előírás, annál kevésbé teheti az egyed pontszerű-kirekesztő Besitzével „azt, amit akár". Viszont: abban a vonatkozásban, amelyben teheti, *csak ő teheti és más nem teheti* — ezért kirekesztő jellegű a Besitz. Továbbá: „tiszta" történelmi megvalósulásai mindig is kivételszerűek voltak; leginkább a 19. századi európai „laisser faire" kapitalizmus — öröknek hitt, de átmenetinek bizonyuló — egyensúlyi állapotában figyelhető meg, a feudális birtoklás és a részvénytársaság közti intervallumban.

Az *Aneignung*, mint a tulajdon másik mozzanata magába foglalja a) a termelésre vonatkozó, abban létrejövő, abban realizálódó, általa újrateremtett szükségletek kielégítését, b) a termelésre, elosztásra, fogyasztásra vonatkozó döntések meghozatalát (diszpozíciót), továbbá c) mindennek előfeltételei feletti diszpozíciót.

A termelésre vonatkozó szükségletek két csoportját kell megkülönböztetnünk. Az egyik a tevékenység-szükséglet, annak szükséglete, hogy munkánkban, társadalmilag szükséges élettevékenységünkben magunkat kifejezzük, realizáljuk, képességeinket kifejlesszük. A másik a fogyasztási szükséglet, mely a termelés által közvetlenül megtermelt anyagi javakra vonatkozik, továbbá mindazokra a közvetlenül nem anyagi javakra, melyeknek szintúgy a termelés az előfeltétele vagy — meghatározott társadalmi viszonyok között — igénylik az anyagi ráfordítást *is* (mint kulturális szükségletkielégítés, gyógyítás stb.).

A meghatározásból világossá válik, hogy miért nincs Besitz Aneignung nélkül. A Besitz *értelme* ugyanis az Aneignungban van. Csak akkor akarok valamit birtokolni — és ezzel egyúttal másokat ebből a birtoklásból kizárni — ha a pontszerű tulajdon (a Besitz) biztosítja számomra az Aneignung meghatározott területét.

Viszont az a tény, hogy a Besitz (akár mint egy birtokos egy birtoka, akár mint több birtokos egy birtoka) biztosítja számomra (vagy számunkra) az Aneignung meghatározott területét, még korántsem jelenti azt, hogy a *saját* Besitz egyúttal minden Aneignungsprozessünk *forrása*

is lenne. Ellenkezőleg: a naturálgazdálkodás — mint „öntápláló" rendszer — szélső esetét leszámítva az Aneignungsprozess mindig túlmutat a pontszerű Besitz-en.

A kapitalista társadalom kitüntetett jellemvonása, hogy benne az Aneignung „tömegét" — legalábbis tendenciaképpen — teljes mértékben a Besitz determinálja, miközben az Aneignungsprozesse-ben felhasznált javak „lelőhelye" — a megelőző társadalmakhoz képest — a legkevésbé a saját-pontszerű Besitz. Ez éppen a *polgári magántulajdon* sajátsága, a társadalmi termelés — egyéni kisajátítás ellentétnek egysége. Szükségletkielégítésed, döntésed határait a Besitz szabja meg; minél nagyobb a pontszerű tulajdonod, annál több szükségletedet tudod kielégíteni (mind a tevékenységkielégítés mind a fogyasztás értelmében), továbbá döntési köröd is egyenes arányban nő pontszerű tulajdonod növekedésével. (Itt — tulajdon és „hatalom" vagyis diszpozíció *összekapcsolásában* — van Hegedűs említett tanulmányának egyik legfőbb értelme.) Annyi vagy, amennyid van. Az emberek közötti viszonyok mint dolgok közötti viszonyok jelennek meg. De ugyanakkor birtokod szükségletkielégítő kvalitása alá van rendelve a társadalmi termelésnek, csak mint ennek egy — pontszerű — mozzanata lehet a szükségletkielégítés forrása. Qoud erat demonstrandum: 1) Az Aneignung *tulajdon*-kategória, a tulajdonelemzés része, nem általános-antropológiai fogalom; 2) A Besitz és Aneignung *elkülönült* mozzanatok, de *szubjektumuk azonos:* reflexiós meghatározások.

A 2) kérdésre adott válasz a következő: a kapitalizmus éppen azért az elidegenés mintaszerű társadalma, mivel a) kiteljesedett formáiban a Besitz nem csupán határa az Aneignungnak, hanem a Besitz az Aneignungot univerzálisan aláveti magának, vagy legalábbis erre az univerzális alávetésre törekszik, b) ezt a körülményt elősegíti, hogy a kapitalizmus a rendi vérségi stb. kötelékek szabályozásától „szabad", *egyetemes pénztársadalom*, amelyben ezáltal létrejön a kvantifikálás univerzális eszköze, és vele az az uralkodó törekvés, hogy az összemérhetetlent is összemérjék, azaz a kvalitatív szükségleteket pusztán kvantitatívra redukálják. Fontosnak tarjuk azt a megszorítást, mely szerint a Besitz az Aneignung univerzális alávetésére *törekszik*. A tulajdon e két alapvető mozzanatának tökéletes homogenizálása csupán a liberális kapitalizmus mítosza volt, éppannyira mítosz, mint a földgolyó százszázalékos „átkapitalizálása" (igaz, olyan mítosz, amelyben a liberális kapitalizmus hívei és elkeseredett ellenfelei egyaránt hittek). Elég itt csak két példára utalni, hogy e homogenizálás határait megmutassuk. Az egyik a Besitzlosigkeit lázadása az Aneignung igazságtalanságai ellen, a ludditáktól a 19. század végének szakszervezeti mozgalmaiig. Bárminek — „anarchistának" „reformistának" stb. — bélyegzik is ezeket, nehezen tagadható, hogy döntően befolyásolták — és egyre növekvő mértékben — az értéktöbblet Aneignungsprozessét, és ennyiben a kapitalista Besitz „kiterjedésére", hatalmára lényeges befolyást gyakoroltak, még akkor is, amikor ennek a Besitznek a „jogosultságát" kétségbe nem vonták. Ezáltal pedig

gyakorlatilag demonstrálták a két mozzanat *relatív* szétválaszthatóságát az állítólag egyetemes homogenizálás közepette. A másik példa az a Marx által ismételten elemzett körülmény, hogy a burzsoáziának még a „laisser faire" fénykorában is *delegálnia* kellett diszpozíciós „ereje" tekintélyes részét, részben, mivel a „Besitz" adminisztrálása és az Aneignungsprozess szabályozása ritkán tűrt meg perszonáluniót, részben, mert a „pontszerű" Besitzer teljes áttekintése az Aneignung folyamata felett többnyire csak ideális célkitűzés volt.

Mindezekkel a megszorításokkal is elmondható, hogy a klasszikus elemzések a Haben (=Besitz) világáról, tehát hogy annyi vagy, amennyid van, hogy (másokat annak használatából kizáró) *vagyonodtól*, és kizárólag attól függ, milyen szükségleteidet tudod kielégíteni, sőt egyáltalán, hogy milyen szükségleteid alakulnak ki (gondoljunk Lassalle keserű átkaira „über die verfluchte Bedürfnislosigkeit der Arbeiter"), hogy mi fölött és *milyen mértékig*, milyen százalékban, tudsz diszponálni — tökéletesen helytállóak. A Besitz uralkodott az Aneignungsprozess felett, abban az értelemben is, hogy egész környezetét a kvantifikálható szükségletek univerzumává akarta változtatni, és abban az értelemben is, hogy a diszpozícióban való részvétel kizárólagos mértékegységévé a Besitz mértékét (ismét egy kvantitatív elvet) igyekezett megtenni. E két mozzanat együttes dinamikája teremti meg a *polgári magántulajdon világát.*

A magántulajdon pozitív megszüntetésének folyamata *nem* azonos a Besitz „megszüntetésével általában". Ez olyan szociálisan értelmetlen célkitűzés, amelyet a legtúlzóbb egalitáriánus modell sem gondolhat el komolyan (láttuk, hogy az éppen a Besitz „általánosítását" intencionálja). Egyed és nem viszonyának — ha tetszik: ontológiai alapkarakterisztikuma, ha tetszik: exisztenciális antinómiája —, hogy a nem pontszerű egyedekből „áll", vagy pontszerű egyedekben létezik, és ez a szükségletkielégítés és diszpozíció bizonyos mértékű pontszerűségét (tehát: elkülönültségét, kirekesztő jellegét) megszüntethetetlenné teszi. Amennyire elkerülhetetlen és felszámolhatatlan ez, éppoly kevéssé „baj", mivel csupán a legalaposabb organisztikus elméletek következhetnek ebből a — fenti értelemben meghatározott — magántulajdon örökkévalóságára. Mi több: mivel ez a tanulmány a „szükségletekben gazdag ember" álláspontján áll, noha nem egy lineáris fejlődés értelmében, elvileg a „pontszerű Besitz" (a tárgyilag birtokolt, szükségletkielégítésre felhasznált javak) körének növekedését még fel is tételezi. Igaz (s erről később beszélünk) olyan módon, hogy bizonyos kiterjedési irányait egy szabadon — viták-ban és szociális konfliktusokban — konstituálódó konszenzus elzárja vagy más csatornákba tereli. A magántulajdon pozitív megszüntetése tehát lényegében annyit jelent, hogy a *Besitz nem lesz többé a társadalmi dinamika „szervező centruma", az Aneignung fokozatosan kiszabadul a Besitznek való alávetettsége alól, és az ember „lényegi erői" egyre növekvő mértékben az Aneignungsprozessben alakulnak ki, valósulnak meg, mind az (újfajta, növekvő mértékben kvalitatív) szükségletek kialakítása és kielégítése, mind a tárgyi feltételek és eredmények feletti disz-*

pozíció, szélesebben: a világ tárgyi gazdagságának birtokba vétele értelmében. Az Aneignungsprozess azért lehet a világ emberi elsajátításának, a magántulajdon pozitív megszüntetésének voltaképpeni szférája, mert itt a „birtokbavétel" *nem* szükségképpen *kirekesztő aktus*, hanem (legalábbis a szociális felszabadulás bizonyos, még részletezendő, előfeltételei mellett) az egyik ember Aneignungsprozesse a másik hasonló dinamikájának kibontakozását *feltételezi* és azt *erősíti*, kölcsönösen és egyszerre. Modellünk tehát *két*, párhuzamosan mozgó sort feltételez: a körülhatárolt és elkülönülő Besitz „kvantumának" növekedését (a szoros értelemben vett dinamika, a szükségletbővülés megőrzését), egyszersmind bizonyos kiterjedési irányainak eltorlaszolását, valamint az Aneignung fokozatos „emancipálódását" a Besitz fennhatósága alól, a Besitztől való elkülönülését és uralkodó *mozzanattá* válását a világ birtokbavétele során. A kettő *együtt* jelenti a magántulajdon pozitív megszüntetésének folyamatát.

Itt azonban vissza kell térnünk kiinduló kérdésünkhöz: elgondolható-e a modell teoretikus felelősséggel, vagy másképp fogalmazva: *lehetséges-e* egy modern, dinamikus világban kivitelezésének bármely felelősségteljes kísérlete? A kérdés megválaszolásához ismét szemügyre vesszük a *reciprocitás és redisztribúció* kategóriáinak ebben a községben átértelmezett jelentését.

a) A modern társadalom árutermelő társadalom, tehát a *tertium datur*-t meghirdető modell kiindulópontja az *árucsere* létének, mint ökonómiai szükségességnek az elismerése.[2]

Már elemeztük — a Polányitól nyert kategóriák transzformációját tárgyalva —, hogy felfogásunk szerint a szimmetrikus gazdasági viszonyok ma uralkodó (vagy éppen egyeduralkodó) formája az árucsere, a piac. Ez tölti be minden ma lehetséges indusztrializált és szociális konvulziók nélkül működő társadalom *kalkulációs bázisának* funkcióját. Kettős értelemben is: 1) Ez szolgáltatja a *terminusokat* a társadalmi gazdaság számbavételéhez. Konkurrens terminusrendszert nem ismerünk; riválisaként vagy az egészen szubjektív döntések csupán utólag „visszacsatoló" és megfelelően negatív következményekkel szolgáló rendszere lehet, esetleg a „szimulált piac", melynek két alternatívája van: vagy felesleges kerülőutat tesz meg a piaci kalkulációs bázis irányában, vagy a szubjektív döntések fedőszerve, esetleg zavarosan elegyíti e két funkciót. 2) Lehetővé teszi — terminusrendszere révén — a „ritkasággal"; a „hiánnyal" való számvetést, a voltaképpeni gazdálkodást, ahol a ritkaságon két mozzanat értendő: a) a mindenkori történelmi időpillanatban a „számunkra létező" természet által nyújtott, az adott termelési szinten kiaknázható *erőforrások*, b) a konkrét szociális kontextusban felhasználható munkaerő (munkaidőmennyiség) végessége.

Ezzel a megfontolással a tulajdon *mint Besitz* megszüntethetetlensége (amelyről csak egészen általános-ontológiailag beszéltünk korábban) egy konkrét szociális dimenzióban jelentkezik. A tulajdonos „Besitzer"-ként jelenik meg a piacon[3], ő a reciprocitás szubjektuma, aki cserevi-

szonyba lép. Mondottuk már: a Besitz lehet „egy birtokos — egy birtok" — „több birtokos — egy birtok" struktúrája. A szimmetrikus piaci viszonyokba lépő Besitz egészen különböző lehet: privát — „pontszerű", kollektív (formailag nézve éppúgy: részvényes csoport tulajdona, mint olyan gyár, mely a munkások birtokában van), önálló gazdasági iniciatívával felruházott állami üzem stb. A mi modellünk szempontjából értelemszerűen a demokratikus csoporttulajdonnak — szövetkezeti vagy kollektív tulajdonnak — és a vele partnerviszonyban lévő, önálló gazdasági iniciatívával rendelkező állami tulajdonnak van jelentősége. De éppen ezért kell hangsúlyozni, hogy mégha olyan társadalmat tételezünk is fel, amelyben a kollektív Besitz e két nagy formája válik uralkodóvá (vagy kizárólagossá), akkor is az árureciprocitás, a szimmetrikus piaci viszonyok világában vagyunk, amennyiben az uralkodó ökonómiai struktúra a piac — mint kalkulációs bázis — említett funkcióit tiszteletben tartja. Ha nem, akkor viszont a szimmetrikus mechanizmusok látszattevékenységgé degradálódnak.

Ebből következik, hogy a *Besitz nem szűnhet meg részt venni az Aneignung meghatározásában*, a szétválás egyszersmind kölcsönhatást is jelent. Ennek pozitív értékelését egy *szocialista* modellben két olyan tényező alapozza meg, amelyek a kapitalizmussal együtt születtek (vagy már prekapitalista viszonyok között is érvényesültek), amelyek azonban az emberiség tartós, a prekapitalista és kapitalista történelmi időszakot túlélő vívmányainak bizonyultak. Az első: a Besitz racionális (ökonomikus) kezelése szükségleteink racionális kielégítésének forrása. Ez persze nem szinonim azzal, hogy a *mi* Besitzünk szükségletkielégítésünk mértékének *határa* is egyben. Bár egy döntő történelmi periódusban e két tényező együtt érvényesült, ennek az állapotnak az Aneignung túlsúlyba kerülésével természetesen, modellünk feltételezése szerint, meg kell szűnnie. De sosem tűnhet el, mivel a Besitz létezése sem szűnik meg. A Besitzcel való racionális-ökonomikus gazdálkodás az ember általános racionalitásra nevelődésének egyik tényezője. Másodszor: a Besitz vonatkozásában döntési körünk *közvetlen*. Nemcsak gazdasági szempontból, úgy, mint a felhalmozás és fogyasztás személyes vagy kis közösségen (pl. családon) belüli megtervezése, hanem mint „személyes életstratégia", mely a pusztán gazdasági kérdések körén messze túlmutat, mely gyakorlatilag minden életben bizonyos mértékig közösségi jellegű (és minél inkább terjednek a demokratikus együttélési formák, annál inkább). Ennek döntő, a Besitz körén messze túlmutató szerepét az ember (*minden* ember) felnövekedési folyamatában könnyű belátni: a Besitzre vonatkozó diszpozíció készségeinek elsajátítása fejleszti ki (vagy óvatosabban fogalmazva: megfelelő össztársadalmi feltételek megléte esetén *kifejlesztheti*) a Besitztől függetlenedő Aneignungsprozessben való racionális részvétel képességeit, mint a nevelődés *egyik* tényezője.

b) Egy másik, döntő vonatkozásban az *Aneignungsprozess leválik a Besitzről*, méghozzá nem elsősorban a reciprocitás, hanem a *redisztribúció* vonatkozásában.

Hogy az Aneignungsprozess ne legyen tisztán a materiális-fogyasztási javak Besitz meghatározta „elsajátítása", másrészt hogy még ezt az elosztást se kizárólag a kirekesztő-pontszerű Besitz determinálta redisztribúció uralja, ahhoz a Besitz körén túlmutató szükségletstruktúrák léte szükséges. Másrészt azonban a Besitzről — a redisztribúció vonatkozásában — leváló Aneignungsprozess *eleve feltételezi* ilyen szükségletstruktúrák lehetőségét, sőt létét. Ez *petitio principii*-nek tűnik. A látszólagos ugrást az érvelés logikai menetében a következő passzus igyekszik feloldani. Addig fogadja el az olvasó, hogy ilyen szükségletstruktúrákat, reáiis szociális determinánsokra támaszkodva, modellünkön belül lehetségesnek tartunk.

A Besitz-től elkülönülő értelmében az Aneignungsprozess nem csupán a társadalom megtermelt javainak újraelosztását jelenti, (tehát a Besitz össztársadalmi „rendezési elveit", mint az A. modellben), hanem a *társadalom összstratégiájának* meghatározását is, a társadalom anyagi és szellemi erőinek olyan állandó újraelosztását, mely megfelel a redisztribúcióban részt vevő szubjektumok között kialakuló konszenzusnak, a gazdaságilag (a kalkulációs bázis szerinti) mindenkor adott lehetőségek határain belül.

Ennek alapfeltétele, *az egyenlő döntési lehetőség a redisztribúcióban* (egy később meghatározandó értelemben) *minden személy* — mint személy — számára, az Aneignungsprozessnek valóban olyan konstituense, amely *nem* a Besitzhez kapcsolódik, és *nem* a szimmetrikus piaci viszonyokhoz, tehát ahhoz a folyamathoz, amelyet Marx — az első modell vonatkozásában — hiánytalanul írt le: „Gleichheit und Freiheit sind also nicht nur respektiert im Austausch, sondern der Austausch von Tauschwerten ist die produktive, reale Basis aller Gleichheit und Freiheit."[4] (Hogy a redisztribúció, mint Aneignungsprozess ezen szélesebben felfogott értelmezése a reciprocitás bizonyos *más típusú* formáihoz kapcsolódik, azt a későbbiekben igyekszünk kimutatni.) Ez pedig szerintünk nem csupán a Besitztől függetlenedő szükségletek *egyenlő lehetőséggel* történő artikulációjának egyedüli racionális értelme, hanem egyszersmind az Eigentum fogalmának lényegi átinterpretálása. A „tulajdonság" fogalmából megmarad a Besitz — úgy is, mint az elkülönült — egyedüli szükségletkielégítés ontikusan megszüntethetetlen alapaktusa, és úgy is, mint az elkülönült (bár demokratikus csoportjellegű) Besitzek csereaktusában önmagát konstituáló társadalmi kalkulációs bázis. De az Aneignungsprozess fokozatos függetlenedésével és (új szükségletstruktúrákat feltételező) fölénybe kerülésével a tárgyi világ gazdagsága az ember „tulajdona" lesz, mert — elvben — minden ember elsajátíthatja, „eltulajdoníthatja", *saját* erői kifejlesztésének alapjává és anyagává teheti, ez azonban elsődlegesen *közösségi* (tehát fogalma szerint *nem* kirekesztő jellegű) aktusokon keresztül valósulhat meg. Ilyen aktusok az Aneignungsprozess — általunk értelmezett — aktusai.

c) Melyek a szükséges előfeltételei annak, hogy a redisztribúciót egyre inkább az Aneignungsprozess és egyre kevésbé a Besitz határozza meg?

A. Említettük már, hogy a pontszerű Besitz „kiterjedésének" növekedése (tehát: a szükségletek gazdagodása) nem áll ellentétben azzal, hogy a Besitz bizonyos kiterjedési irányait korlátozzák. Ez össztársadalmi szinten minden olyan *magán-, csoport- és kollektiv tulajdon korlátozását* jelenti, amely monopolhelyzeténél fogva partikuláris érdekeit a redisztribúció vonatkozásában (egyedül vagy más monopolhelyzetű partikuláris érdekekkel szövetkezve) kizárólagos *hatalomként* érvényesítheti és ezzel a redisztribúciós folyamatban megvalósuló döntési egyenlőséget megszüntetheti. A modellen belül érvénybe lép tehát a szociális forradalom régi jelszava: a *társadalmasítás* és az *államosítás*, mint e „korlátozás" eszköze. Az utóbbinak azonban modellünkben nem a hagyományos érv (az „anarchiával" szemben a „tervszerűség") adja meg legitimációját. A tanulmány szerzői számára semmiképp sem tűnik evidenciának, hogy a kalkulációs bázis gyakorlati felszámolása a szimmetrikus viszonyok kiiktatásával célracionalitást juttatna uralomra. Egyben e szükséges előfeltétel megvalósulásának két elvi határt is szabnánk. Az egyiket a *célracionalitás* szempontjából: csak ott jogosult az államosítás (a *társadalmi igazgatás* más formáival szemben), ahol a Besitz méretei elérték vagy meghaladták azt az optimális nagyságot, amelyen túl más, mint centrális igazgatásuk nem lehetséges vagy nem gazdaságos, és olyan mértékben, amely össztársadalmilag a szimmetrikus viszonyok valóságos létét nem zárja ki. (Ismételjük: általános társadalmi modellt vázolunk fel, nem történelmi kritikát vagy gyakorlati megvalósítási javaslatokat. Az előbbi történészek, az utóbbi politikai szociológusok és közgazdászok feladata.) A másik korlátot az *értékracionalitás* két princípiuma diktálja: a) nem létezhet a társadalomban (hogy egy populáris filozófia nyelvén szóljunk) *munka nélkül szerzett jövedelem*, mint a létfenntartás *állandó bázisa*, b) a Besitz állami limitálása nem lehet olyan mértékű, hogy létrehozása kialakítsa az egalitarianizmus autoritáriánus modelljével kapcsolatban elemzett értékpusztító mozzanatokat.

B. Ez a feltétel nem más, mint az előbbi újrafogalmazása egy másik aspektusból: a csoport-, kollektív és állami kezelésű, de önálló gazdasági iniciatívával rendelkező tulajdonegységek olyan széles skálájának kibontakoztatása, mely lehetővé teszi, hogy a nélkülözhetetlen szimmetrikus viszonyok piaci formája működni tudjon, és az állam lényegében a redisztribúció nélkülözhetetlen, de a társadalmi életfolyamat egésze fölött univerzális prerogatívákkal *nem rendelkező végrehajtó szerve*, az „általános megbízottja", és ne „az" általános legyen. Tökéletesen tisztában vagyunk természetesen azzal, hogy ez az utóbbi lehetőség — különösen történelmi kényszerhelyzetekben és a legkülönbözőbb variációkban — mindig fennáll. Tudatosan egy *dinamikus egyensúlyi helyzetet* fogalmaztunk meg folyamatszerű modellünkben, amely a különböző diszfunkciók száz százalékos panaceáját nem ismeri és nem ismeri el. A lehetséges garanciák egy tekintélyes részével, melyek a politikai szférában terülnek el, tanulmányunk tárgyánál fogva nem foglalkozik. Pusztán a dinamikus labilitás érzékeltetésére megemlítjük az *ellenkező* veszedelmet is: még a

Besitz tisztán demokratikus csoportjellegének feltételezése mellett is fennállhat az az ellentétes veszély, hogy a kizárólag piaci jellegű szimmetrikus viszonyok újra egyeduralkodóvá válnak, amennyiben az állam — a redisztribúció végrehajtó szerve — minden befolyását elveszti. Ez nem azonos azzal a szociális veszéllyel, amelyet Myrdal az „állam gyengesége" elnevezéssel illetett; itt a Besitzről leváló, és fölé kerekedő Aneignungsprozess léte válik kétségessé.[5]

C. *Egyenlőség a döntési szférában.* Mielőtt álláspontunkat pozitívan megfogalmaznánk, itt is kritikailag kell szembenéznünk az egalitarianizmusnak azon — nagyon rokonszenves indítékokból kiinduló, de szerintünk mégsem tartható — nézeteivel, melyek különösen az elmúlt évtized nagy szociális összeütközései során alakultak ki. Ez röviden így foglalható össze (bár valószínűleg *így* senki sem foglalta össze az álláspont hívei közül): a döntések tagoltsága, hierarchikus elrendezése tudatos szociális misztifikáció, amely a politikai forradalommal egycsapásra eltüntethető, *minden* ember, *mindig*, *minden* vonatkozásban *egyenlően* képes a legkülönbözőbb döntések meghozatalára és felülbírálására. A munkamegosztás — politikai aktusok által egycsapásra még nem ingatható — létezésének ez a figyelmen kívül hagyása ismert illúziókat keltett és az illúziók következményei nyomán szociális csömört hagyott hátra. A mi modellünkbe ezenfelül azért sem illik, mert a redisztribúció (láttuk Polányinál) a legkevésbé hierarchikus primitív struktúrákban is *aszimmetrikus* viszonyok keretei között megy végbe, és ez valószínűleg a folyamat kiküszöbölhetetlen sajátossága.

Mit érthetünk akkor a döntési szféra *egyenlőségén?* Két mozzanatot: a) *minden* szférában legyen a szubjektumok számára valamilyen körülhatárolt és növekvő *döntési kompetencia,* tehát — ebben a vonatkozásban — minden szféra *egyenlően* a döntés területe legyen és szűnjön meg az a hierarchikus egyenlőtlenség (az első modell) azon tarthatatlan állapota, mely szerint vannak *kizárólag döntést hozó* és *kizárólag „engedelmeskedő", végrehajtó* életterületek; b) minden egyednek — *egyenlően* — nyíljon arra lehetősége, hogy *minden* területen (az állam létét érintő, szűk körű, titkosan kezelt döntések kivételével, melyeknek azonban csekély számúaknak kell lenniük, és nem vonatkozhatnak a társadalmi összstratégia megválasztására, mert az ebben a modellben nem lehet „titok") részt vehessen a döntésekben, a terület sajátosságaitól és személyi képességeitől függően különböző módokon és csatornákon.

Ezen a ponton kívánjuk modellünkön belül értelmezni az *egyenlő start* koncepciójának (nem mint Gleichheitsersatz-nak, nem mint *képzelt* egyenlőségelvnek, hanem mint *valóságos* „kiegyenlítési", bár nem egyenlősítő mechanizmusnak) a nagy szerepét az általunk felvázolt Aneignungsprozess-ban. A döntéshez *döntési kompetencia* kell. Ez sosem lehet minden ember kompetenciája *minden egyes* kérdésben, de lehet minden ember kompetenciája *valamilyen* (szociálisan releváns) kérdésben, sőt lehet minden ember kompetenciája *több, más és más* kérdésben, tehát a kompetenciakör az *egyed szempontjából is* bővülő tendenciát mutathat. Ehhez

azonban szükséges, hogy az új Aneignungsprozess biztosította feltételek között (melyekből a kultúrára vonatkozókat még részletezzük) az egyedek „egyenlően rajtolhassanak", ami természetesen az *egyenlőtlenek* egyenlőségét jelenti: a képességek eleve adott különbségét ez a modell csökkentheti és kell is, hogy csökkentse, el nem tüntetheti.

Különösnek tűnhet, hogy csupán gondolatmenetünknek ilyen távoli pontján érintjük az egyenlőségnek azt az értelmezését, amely a legelterjedtebb: a *jövedelem*-egyenlőség kérdését. Akik ma az egalitarianizmus álláspontján állnak, túlnyomó többségükben a teljes jövedelem-egyenlőség elvét hirdetik, és ez az eszme az egyenlőség olyan plauzibilis megvalósításának tűnik, minden más értelmezés annyira kiagyaltnak, mesterkéltnek és őszintétlennek (elvben akár azzal is vádolható, hogy kazuisztikája az „egyszerű megoldást" azért kerüli, hogy az egyenlőtlenséget fenntartsa), hogy számot kell adnunk arról: miért nem vesszük fel ezt a princípiumot saját modellünkbe.

A jelszó népszerűségének oka két okból is könnyen érthető. Először: *plauzibilis eszme a mindennapi értelem számára*, mivel kvantifikálható, szilárd, vitathatatlan mértéket ad a megítélés és az ellenőrzés számára. Másodszor: tökéletesen *megfelel a polgári társadalom szellemének*, amelyben a mai emberek felnevelkedtek, és amelyben, mint elemeztük, a pénzben kifejezhető Besitz szükségletem, hatalmam, emberi mivoltom bázisa, amely kizárólag Besitzben „mér". Ugyanezen okból megfelel a (BB) modell szellemének is, amelyet Marx úgy jellemzett, mint az általánossá tett magántulajdon, a kollektiver Neid világát. Éppen ezért nem felel meg azonban az általunk vázolt elképzeléseknek.

Hogy saját álláspontunkat érthetővé tegyük, távirati stílusban utalnunk kell arra, miben áll *tulajdon és jövedelem* viszonya a tőlünk eltérő modellekben. Az (A) modell esetében ez közismert és világos: a jövedelem vagy *a tulajdonból* származik (revenue), vagy *különböző emberi munkaképességek eladásából* (Lohn). A (BB) modellben pedig egy *központi instancia egyenlően osztja el a társadalmi gazdaság felbecsülése alapján a jövedelmeket a lakosság között.* (Természetesen meg kell jegyezni, hogy mind a társadalmi gazdagság reális felbecslése, mind a tökéletesen egyenlő elosztás csupán *tendencia* lehet még ebben a modellben is, sosem tökéletesen megvalósult realitás.)

Ha azonban — tanulmányunk szellemének megfelelően — Besitz és Aneignung között különbséget teszünk, úgy nyilvánvaló, hogy *tulajdonlás és jövedelem mindkét* esetben elválnak egymástól. A bérmunkás egyik fajtája sem gyakorol befolyást (vagy csupán indirekt befolyást gyakorol) a társadalom Aneignungsprozesse felett, és a második esetben — elemzésünk szempontjából pedig ez a lényeges — *a központi instancia az egész társadalmat bérmunkássá teszi.* (Ami újra igazolja Marx előrelátásának mélységét és hitelességét.) Itt hangsúlyozni kell ugyanis két szempontot. Az első: még az elosztás tökéletes egyenlősége (tehát egy ideális helyzet) esetében is, akkor is, ha a központi instancia minden képviselője pontosan ugyanannyit „kap", mint minden bérmunkás (ami eb-

ben a társadalomban sosem valósulhat meg, figyelembe véve a kollektiver Neid benne uralkodó antropológiáját és a központi instancia kivételezett helyzetét), *új egyenlőtlenség* születik: azok között, akik a jövedelmet meghatározzák, és azok között, akiknek a jövedelmét meghatározzák. Másodszor: *ezt* az egyenlőtlenséget a jövedelem-egyenlőtlenséggel szemben csak azok tekinthetik másodrendűnek, akiket tökéletesen áthatott a polgári társadalom szelleme, akik kizárólag a Besitz terjedelmében képesek gondolkozni, mégha ellenzéki beállítottsággal is, és akik számára mindazoknak a szükségleteknek a kielégítése, melyek egy szabadon irányított Aneignungsprozessben elégülhetnek ki, csupán másodrendűeknek, derivatívoknak tűnnek.

A mi álláspontunk tendenciáját tekintve *a bérmunka megszüntetésére* törekszik, tehát egy olyan állapotra, amelyben a kalkulációs bázis adatainak figyelembe vételével ugyan, de mégsem az értékesítési folyamat szempontjai szerint határozzák meg a jövedelmeket — *maguk a kollektív tulajdonosok.* (Hogy milyen formában, ezt részletezni, jövő formáit előlegezni nem feladatunk.) Ebből az álláspontból azonban logikusan következik a jövedelmek szabad argumentáció és szabad szociális döntés alapján meghatározható (és mindig újra meghatározandó) *alsó* és *felső* határa. Az alsó határt így fogalmazhatnák meg: a jövedelemnek biztosítania kell a szükségletek olyan kielégítését az adott kulturális kontextuson belül, amely lehetővé teszi, hogy az egyed zavartalanul részt vehessen a decíziós folyamatban, tehát az Aneignungsprozess döntési szférájában, és ezáltal egy sor más, a Besitz kvantitatív oldalaival ki nem fejezhető szükségletét is kielégítse. A felső határt így fogalmazhatnánk meg: szociálisan kártékony, ezért nem tolerálható semmiféle olyan jövedelem, amely *hatalmat* biztosít az egyik embernek a másik felett, különösképpen nem olyan, amely egész embercsoportok feletti hatalmat biztosít. Ez, terjedelmét tekintve, a kulturális kontextus szerint ugyancsak különböző; bázisa csak a *munkavégzés* lehet.

Ugyanakkor ezen határok között elvetünk minden olyan jövedelemegyenlősítési törekvést, amely *a szükségletek tényleges pluralitásáról* nem vesz tudomást. Ennek az álláspontnak a képviselői rendszerint így érvelnek: ha „szabadon engedjük" a differenciált szükségleteket, akkor az emberek „mindig többet" akarnak, és ez szükségszerűen vezet el a gazdagság felhalmozódásához az egyik oldalon, a relatív szegénység felhalmozódásához a másikon. Ezért kell a központi instancia, mint szociális kontroll, ezért önmagában megbotránkoztató, ha az egyiknek „több van", mint a másiknak. A (BB) modell antropológiája azonban, mely magát öntudatosan materialista álláspontnak tekinti, voltaképpen *a polgári társadalom materializmusát* képviseli, mely nem képes és nem hajlandó másban gondolkozni, csupán a *kvantitatív* szükségletek rendszerében, melynek keretében az egyik egyed szükségletkielégítése kizárólag a másik rovására mehet végbe, figyelembe véve az „elfogyasztható" javak véges mennyiségét. Ez, mint említettük, ellenzékiségével együtt voltaképpen a Besitz szelleme, az általánossá tett magántulajdoné, és a benne

megnyilatkozó megbotránkozás a kollektiver Neid morálja. Ha azonban a jövőt mint a szabadon meghatározott Aneignungsprozess világát gondoljuk el, és a szabad Aneignungsprozesst mint *kvalitatív* szükségletek kielégítésének *kollektív* formáját, ha a kvalitatív és kollektíven kielégíthető szükségleteket *éppen olyan* fundamentálisaknak tekintjük az emberi egyed szabad önfejlődése szempontjából, mint a kvantitatívakat, akkor el kell ismernünk a szükségletek differenciálódásának tényét, vele együtt a jövedelmek differenciálódásának tényét is az említett minimális-maximális határok között és megbotránkoztatónak kell tartanunk a megbotránkozás etikáját. Különösen fontos elismerni a *munkára irányuló szükségletek pluralitását.* Míg természetesen — az életstratégia egészét tekintve — a mi modellünkben is a *saját munkavégzés* a kvantitatív szükségletek kielégítésének alapja és a parazitizmus magától értetődően negatív emberi jelenség, míg a társadalmi életfolyamat fenntartásához mindig szükség van az emberi munka egy bizonyos (munkaidőben kifejezhető) tömegére, amelyet az egyedeknek valamiképp fel kell osztaniuk egymás között, ebben a vonatkozásban is elutasítjuk a (BB) modell sémáját. Ez ugyanis nem csupán a bérmunkássá tett társadalmi egész tagjainak (viszonylag) egyenlő jövedelmét határozza meg, hanem az egyedek által kötelezően elvégzendő *munkamennyiséget* (a munkaidőt), a *munkatípust,* valamint a *munka megkezdésének és befejezésének társadalmilag kötelező életkorát, munkakényszert* jelent, tehát az egyénileg megvalósítható életstratégiákat gyakorlatilag lehetetlenné teszi. Ennek a modellnek a döntése nem a szabad és közösségben élő individuum *saját* döntései sorsa és élettevékenységei felett, hanem az elidegenedés marxi fogalma értelmében vett, az egyénnel szemben „külső-idegen" hatalmak.

Ugyanakkor a „több-kevesebb" vonatkozásában sem tagadunk egy állandóan megújuló konfliktuslehetőséget. Mivel modellünk *dinamikus* modell, mivel a szükségletek rendszere fejlődésben van, a közösségekben létező szabad egyének szükségletei sokszor megelőzhetik a realizálás lehetőségét. Ennek tudomásul vétele, a konfliktus feloldására irányuló erőfeszítések megtervezése és megvalósítása azonban az emberi önfelszabadítási folyamat természetes konstituense, amelyre vonatkozóan a teljes jövedelemegyenlőség princípiumának amúgy sincsen megoldási javaslata: a kvalitatív szükségletek kielégítésének folyamatában az egyik emberközösség nem birtokol azáltal „többet", hogy a másik „kevesebbel" rendelkezik.

Mint az indusztriális társadalmak központi kérdését, kiemeljük a modellen belül a döntési lehetőségek kiterjesztésének óriási fontosságát a *termelés* területén (a „munkásdemokrácia", az „önigazgatás" kérdését). Éppen az Aneignungsprozess önállósodása szempontjából van igen fontos szerepe a döntési lehetőségek kiterjesztésének: *a technikai fejlődés feletti emberi kontrollra* gondolunk. Bár a technikai fejlődés hibás fejlődésirányainak következményei az indusztriális világban mindenkit sújtanak, a vele kapcsolatos veszélyszignálokat és az átalakítására vonatkozó szükségleteket elsősorban azok tudják artikulálni, akik közvetlenül „együtt

élnek" a technikával. Ennek is természetesen megvannak a kalkulációs bázis kijelölte határai, azonban a technika emberi kontrollja, mint a kiterjesztett döntési szféra egyik fontos eredménye az Aneignungsprozess integráns része.

A redisztribúció össztársadalmi stratégiájának meghatározásában való részvétel *formája* (Habermas kategóriáját használjuk itt): a „herrschaftsfreie, wertbildende Kommunikation". Ennek általánosított típusáról, az „ideale Sprechsituation"-ról, vagyis a modellünkben oly sorsdöntő szerepet játszó *nyilvánosságról* Habermas a következőket írja: „Dann besteht namlich nicht nur prinzipielle Austauschbarkeit der Dialogrollen, sondern eine effektive Gleichheit der Chancen bei der Wahrnehmung von Dialogrollen, d. h. auch bei der Wahl und der Performanz der Sprechakte ... In der idealen Sprechsituation sind nur Sprecher zugelassen, die *als Handelnde* gleiche Chancen haben, Reprasentativa zu verwenden; denn nur das reziproke Zusammenstimmen der Spielraume jeweils individueller Ausserungen und das komplementive Einpendeln von Nahe und Distanz bieten die Gewahr dafür, dass die Subjekte in dem, was sie wirklich tun und meinen, vor sich und anderen transparent sind und nötigenfalls ihre extraverbalen Ausserungen in sprachliche übersetzen können. Diese Gegenseitigkeit ungekrankter Selbatdarstellung impliziert ferner eine Reziprozitat von Verhaltenserwartungen, die Privilegierungen im Sinne einseitig verpflichtender Handlungsnormen ausschliesst."[6]

A „berrschaftsfreie, wertbildende Kommunikation", az „ideale Sprechsituation", tehát a modellünkhöz méretezett nyilvánosság Habermas-féle elemzése azért több, mint formális princípium, mert nem csupán az „Austauschbarkeit der Dialogrollen"-ről beszél, tehát a nyilvánosságnak egy, kizárólag a piaci szimmetriára szabott, *ebben az értelemben* szabad formájáról, hanem a „beszélőknek" mint *cselekvőknek* az egyenlőségéről is és az egyoldalúan kötelező előírások kizárásáról. A nyilvánosságnak ez a nem-formális (tehát a döntésekben szüntelenül realizálódó) princípiuma felel meg az Aneignungsprozessről kialakított elképzelésünknek, mint amely magába foglalja a formális „verbális aktusok" szabad lehetőségét, de nem marad meg a formalitásnak ezen a síkján, amely egyszerre jelentkezik *intézményesített* és *spontán-mozgalomszerű* formák között.

D. *Az „össztársadalmi tanulási folyamat" az Aneignungsprozess szerves részévé válik.* Jelenleg az „oktatás", a „tanulás" — mint szociológiai probléma — két ellentétes álláspont keresztttüzében áll. Az egyik (természetesen leegyszerűsített álláspontokat fogalmazunk itt meg) az (A) modellnek felel meg és lényegében az egész nevelődési komplexumban *hierarchikus szakemberképzést lát.* A másik az egalitáriánus modell valamelyik változatának manifesztációja, a „romboljuk le az egyetemeket", ismert jelszavában kristályosodik ki, nagyon hűségesen követve azt a szociális programot, amely a szakértelem munkamegosztás teremtette mindenfajta hierarchiájában egyszerű misztifikációt lát. Mindkettőnek közös vonása, hogy a nevelődés, az oktatás egész problémáját a) azonosítja az *ismeretszerzéssel,* b) *az iskolában lokalizálja egyetlen ma lehetséges szín-*

terét, akár pozitív, akár negatív módon visoznyul ehhez a színtérhez. Híven ahhoz a „tertium datur"-hoz, amelyet modellünk követ, mindkét végletet elutasítjuk. Az oktatás-szakemberképzés koncepciójában egy — a célracionalitás értelmében — működőképes, de az embert megnyomorító modell álláspontját látjuk, a szaktudás szükségességének (és mindazon szociális különbségeknek, melyeket ez involvál) tagadásában pedig illúziót. Mint már erről írtunk: a *döntéshez* (mely redisztribúcióval kapcsolatos koncepciónk egyik sarkalatos pontja) *döntési kompetencia* kell, és minél inkább kívánjuk egyenlősíteni a döntési szférákat az előbbi két értelemben, annál inkább. Ennélfogva modellünkben a „tanulás" *nem pusztán előkészület* a szociális tevékenységekre, hanem maguknak ezeknek a tevékenységeknek *a döntés gyakorlásának mindenkori része*, amely nélkül újfajta redisztribúciós elképzelésünk nem működhet (egyébként csak egy „szakértő réteg" működtethetné az Aneignungsprozesst, ami valamilyen formában visszavezet vagy az (A) modellhez, vagy az egalitáriánus modell „despotikus" változatához), az „oktatás" *tehát nem pusztán ismeretszerzés, hanem a döntés szubjektumának folyamatos nevelése* és mindezek következtében *nem is iskola* az egyedüli színtere. (A munkásdemokrácia, mint a döntési kompetenciára való ránevelés egyik központi színtere az Aneignungsprozess működésének egyik legfontosabb garanciája, ezenfelül új szociális kötelékek és találkozási alkalmak kiváltó alkalma a munkamegosztás által tökéletesen elválasztott szociális csoportok között, egyszersmind és mindezeken keresztül: *kultúrateremtő erő*.)

Ezzel kapcsolatban a következő teoretikus javaslatot tesszük: *a kultúrát* — éppen az újfajta Aneignungsprozess biztosítása érdekében — *fokozatosan ki kell vonni az árucsere reciprocitási szabályai alól*. Természetesen szociológiai kompetencia híján nincs módunkban konkrét javaslatokat tenni, és tisztában vagyunk ennek a követelésnek a határaival is: amennyiben megmarad a piac, mint „kalkulációs bázis", a szociális kalkulációhoz értelemszerűen hozzátartozik annak — herrschaftsfreie, wertbildende Kommunikation útján eldöntendő — meghatározása; milyen erőforrásokat és eszközöket „tud" és „akar" a redisztribúciót meghatározó közösség a kultúra számára juttatni, mivel itt emberek és eszközök elosztásáról (gyakran, mint például modern természettudományos kutatások tekintélyes részénél, az oktatás tárgyi előfeltételeinek biztosításánál) nem is jelentéktelen anyagi erőket mozgósító elosztásáról van szó. (Ugyanakkor: ez a követelés *elégtelen* is. Nyilvánvaló, hogy az infrastruktúrának a piacszabályozás alóli kivonása is szükséges egy „kultúrkörnyezet" megteremtéséhez.) A piacszabályozás fokozatos visszaszorítása a kultúra területén racionálisan szerintünk két mozzanatot jelent, de mindkettőt perdöntőnek tekintjük: a) a kultúra fejlesztésére szánt erők és eszközök arányának meghatározásánál (a „határ mindenkori figyelembevételével) a vezető szempont *semmiféle piaci érdek nem lehet*, csupán az újfajta Aneignungsprozess előmozdítása és ezen keresztül a modell humanisztikus alapstratégiája: „a szükségletekben gazdag ember" kialakítása. b) Az így kijelölt redisztribúciós juttatás keretein belül a kul-

túrában való részesedés aránya *nem lehet a Besitz* függvénye („egyenlő start").

Az általunk felvázolt Aneignungsprozess tehát nem a „piac felszámolása", nem is egyszerűen „visszaszorítása", hanem a „laisser faire"-kapitalizmusban *homogenizált funkcióinak szétválasztása.* A szétválasztott funkciók közül az elsőhöz (piac mint társadalmi kalkulációs bázis) való viszonyunkat körülírtuk már: ennek létezése szükséges, a társadalom célracionalitásának létezéséhez, és vele kapcsolatban sem bővülésről, sem visszaszorulásról nincs értelme beszélni. A második — az előbbivel összeolvasztott — funkció vonatkozásában egyetértünk Polányival: *a piac mint általános vonatkoztatási rendszer* feltételezésünk szerint az itt felvázolt redisztribúciós séma alapján *fokozatosan visszaszorul,* megszűnik a *Haben* (Besitz) univerzalitásra törő egyeduralma, ebben az értelemben: megszűnik a piactársadalom, és megvalósul a marxista gondolat — Marxtól a lukácsi *Geschichte und Klassenbewusstsein*-ig hangoztatott — nagy posztulátuma: az ökonómiai szféra alávetése a társadalmi életfolyamat egészének. Az *egyenlőség* — ebben a modellben — egyre fokozatosabban a *döntési lehetőség egyenlősége* (a korábban tárgyalt specifikációkkal és szociális csatornákon keresztül), *mind a Besitz vonatkozásában, mind pedig az Aneignungsprozessnek a Besitzről való fokozatos leválása értelmében* (mint említettük: a kapcsolat végső és tökéletes megszakadása nélkül).[7]

Miközben e modellel kapcsolatban elutasítjuk a „biztos garanciák" követelményét, minden elképzelésnek, amely nem a „remény" szintjén van megfogalmazva, szint kell vallania *lehetőségei és esélyei* tekintetében. Mielőtt azonban az a „színvallás" végbemenne, őszintévé és meggyőzővé kell tennünk a „garanciamentesség" elvét. Tehát megismételjük: egy *konfliktusmodellt* vázolunk fel, amelyben ennek következtében a konfliktus (és annak mindenkori megismétlődése, e megismétlődés lehetősége) nem „baj", hanem a rendszer működési elveinek egyike, mindaddig a pontig, amíg fel nem borítja a modell helyreállításának lehetőségét. Csupán jelezni akarjuk az általunk látott vagy sejtett konfliktusok főbb típusait. Ezek: 1) Konfliktus a Besitz és az Aneignungsprozess között, abban a körülírt értelemben, hogy a Besitz (akár mint „több birtokos — egy birtok" is!) felfalja, maga alá veti az Aneignungsprozess szabályozó mechanizmusait és újra létre akarja hozni a Besitz kvantifikált univerzumát; de abban a — megfordított — formában is, hogy bizonyos csoportok védekezésképpen bevezetnék a (BB) modell „garanciáit". 2) Konfliktus a kalkulációs bázisban artikulált fizetőképes kereslet és a nyilvánosság és döntési rendszer szükségletkorrigáló princípiuma között, akár abban a formában, hogy az Aneignungsprozess stratégiája szempontjából perdöntő területeket szűkös profitcentrizmusnak akarják alávetni, akár — fordítva — abban a formában, hogy a „herrschaftsfreie Kommunikation" nemesen utópikus tervei a kalkulációs bázis működését fenyegetik. 3) Konfliktus a nyilvánosság intézményes és nem intézményesített formái között, a társadalmi életfolyamat legkü-

lönbözőbb pontjain. 4) Különböző társadalmi csoportok konfliktusai a személyes felhasználású Besitz „igazságos határai" körül, valamint invesztíciós lehetőségeinek korlátozásait illetően. Mindezek a pontok talán még vázlatszerűségükben is sejtetik, hogy nem egy hiperoptimista modellt törekszünk felvázolni.

Lehetőségen viszont három mozzanatot értünk: a) létezik egy társadalmi *szükségesség* (diszfunkciók, konfliktusok stb. alakjában), melynek feloldására „találták ki" a teoretikus javaslatot. Hogy ilyen szükségesség létezik, azt épp az alábbiakban igyekszünk bizonyítani, b) a javaslat ellentmondásmentesen és a tudomány eredményeivel összhangban van kifejtve; nyilvánvalóan e követelmények teljesülésének reményében fogalmaztuk meg írásainkat, c) vannak szociális erők, amelyek éppen ebben az irányban tevékenykednek. Mi — külön elemzés nélkül ezt bizonyítottnak tekintjük. Minden feltétel, amely ennél többet mond ki, nem a *lehetőséget,* hanem a *szükségszerűséget* bizonyítaná. Mi viszont más — negatív — alternatívák megvalósítását elvileg nem tudjuk kizárni.

Teoretikus javaslatunk legfőbb esélyét abban látjuk, hogy noha nemzetállamok (vagy nemzetállamok valamifajta integrációi) figyelembe vételével van megfogalmazva, vonatkozási rendszere az *emberiség* (az emberi termelés fokozódó integrációjára alapozva). Egyszersmind ezt a modellt tekintjük az össz emberi fejlődés szempontjából optimálisnak. Mert az első modell általánosodása annyit jelent: az „erős" letapossa a „gyengét". A másik modell általánosodása annyit jelent: mindenfajta partikuláris érdekcsoport, partikuláris szükségletstruktúra, elkülönül nemzeti kultúrhagyomány *kiiktatásával, tehát mindenfajta reciprocitás* és a *szükségletek kvalitatív különbségeinek erőszakos kvantifikálása útján* egy kiméra: a „világkormány" szükségletmeghatározására hagyatkozni. (Itt természetesen még csak nem is érinthetjük a nemzetállamok jövőjének oly bonyolult és áttekinthetetlen kérdését.)

Hogy modellünk vonatkoztatási rendszere az emberiség, azt egy egészen elementáris *szükségesség* alapozza meg: ellentétben a 18—19. századdal, korunkban a „gazdálkodás", a kalkulációs bázis működése — egyes kivételektől eltekintve — az *egész emberiség erőforrásainak és eszközeinek figyelembe vételét és fokozódó integrációját követeli meg,* legalábbis abban az esetben, ha a termelési és szükségletdinamikát (e kifejezés *bármilyen* értelmében) meg akarjuk őrizni. Ebből a szükségességből azonban éppen az a *lehetőség* bontakozik ki megítélésünk szerint, amelyre modellünk célzott. Ismét Polányi (főművében, a *Great Transformation*ban kifejtett) nagy érdeme az, hogy rámutatott: a világ önszabályozó piac által történő, lineárisan növekvő indusztrializálása a liberális kapitalizmus „negatív utópiája". Ez, először is, szociális struktúrák egész sokaságának leküzdhetetlen ellenállásába ütközik, amelyek felbomlani tudnak az önreguláló piac effektusai alatt, de „modernizálódni" — e piac értelmében — nem, másodszor: az „ökonomikusság" nevében a világ anyagi erőinek szisztematikus elherdálásához és ökológiai katasztrófák

egész sorának kirobbantásához vezet, amelyekkel az indusztriális világ már nem lehet képes megbirkózni.

Mindez szerintünk azt mutatja, hogy éppen a legmagasabb rendű „általánosság", az emberiség vonatkoztatásában az önreguláló piaci dinamizmus nem lehet általános vonatkoztatási rendszer, hogy egy olyan modell, amelyet felvázoltunk, nem pusztán jámbor óhaj, hanem szükségesség. Természetesen ismét nem ökonómiai ábrándokat kívánunk megfogalmazni: mivel ebben az érintkezési folyamatban a világ erőforrásainak és készleteinek *számbavételéről* van szó, a szimmetrikus piaci viszonylatok érvényben maradnak. De mivel a piaci önreguláció általános vonatkoztatási rendszerré válása felbomlással és ezért mindenfajta kalkuláció lehetetlenné válásával fenyeget, feltételezésünk szerint belép (és egyre inkább kiterjed) a reciprocitás egy új formája: a „gift-reciprocity."[8] Ez nem szakad el tökéletesen a szimmetrikus piaci viszonylatoktól (és ezen keresztül az egyes nemzeti struktúrákon belül a Besitztől), mivel egyrészt a kalkulációs bázisban testet öltött érdek *szabja meg határát*, másrészt „érdek" az is, hogy a világérintkezés (vele együtt a kalkulációs bázis, a dinamika stb.) fennmaradjon. Minden további nélkül elképzelhető persze, hogy a „gift--reciprocity" akár az „erős" fél térhódításának érdekében, akár pedig a „szükségletmeghatározó világcentrum" létrehozásának céljait követve megy végbe, tehát „látszatajándékká" degradálódik. Meggyőződésünk azonban, hogy ennek „realizmusa" hosszú távon csupán látszólagos és a Polányi által jelzett konfliktusokat csak kiélezheti.

Ha viszont a „gift-reciprocity" valóságos formájában kibontakozik és a világérintkezés egyik alapvető csatornájává válik, ezzel olyan folyamat jelenik meg, mely a tiszta Besitz-jellegű meghatározásról fokozatosan leválik, olyan, amely fölött az általunk felvázolt Aneignungsprozessnek kell döntenie, és így a „gift-reciprocity" egyszerre tudja az újfajta redisztribúciót előfeltételeül és erősíti meg azt. Sui generis redisztribúciós kérdés ez, hiszen az erők, a gazdaság újraelosztásáról van szó, és olyan redisztribúciós kérdés, amelyről — nem „látszatajándék" esetén — csakis az „ideale Sprechsituation"-ban *egyenlően* résztvevő embercsoportok konszenzusa dönthet.

Mindeddig túlnyomórészt az egyenlőség princípiumának első — a tulajdonra vonatkozó — formáját elemeztük. Azt mondottuk erről, hogy — a marxi idézet értelmében, mint „egyenlő értékek" cseréje — szerepet játszik a *szimmetrikus piaci viszonylatokban* (a kalkulációs bázis szerepét betöltő piacon), de egy általánosítható és értékválasztásuk szerint általánosítandó modell értelmében itt sincsen kizárólagos szerepe: az általunk felvázolt, integrációk közti „gift-reciprocity" *nem „egyenlő"*, mert nem a piaci szimmetrikus viszonyok elvének engedelmeskedik. Az elmaradott övezetek fejlődését előmozdító, az ökológiai katasztrófák elkerülését szolgáló stb. ajándék *reciprok*, már abban a legelementárisabb értelmében is, hogy a „megajándékozott fél" a világérintkezésben való részvételével, az integrálódó emberi termelésben és érintkezésben való zökkenőmentes funkcionálásával stb. „viszonozza" a „gift-reciprocity"-t,

de ez a viszonzás (és mértéke) kvantitatíve nem szabályozható. Itt találkozunk először az *összemérhetetlenség* fogalmának szociális jelentkezésével. Kibontakozik viszont az egyenlőség egy racionálisan értelmezhető jelentése abban a vonatkozásban, amelyet diszpozíciónak (döntésnek) nevezünk. Az Aneignungsprozess vonatkozásában *kizárólag* a döntés egyenlőségének van szociális jelentése.

Az egyenlőség-princípium másik formáját általánosságban azzal jellemeztük, hogy *elvonatkoztat a tulajdontól.* Ennek az (A) modellben megjelenő, uralkodó formáját — a jogi, törvény előtti egyenlőséget — futólag már tárgyaltuk. Helyéről és szerepéről a „tertium datur" modelljében azt mondhatjuk: mint *egyik* szociális megítélési skála a számos lehetséges közül, mint az egyenlőség princípiumának egyik megvalósulása, feltétlenül érvényben marad, és szociális funkciója (a jogi sensus communis alapján kialakított társadalmi „játékszabályok" megtartása) vonatkozásában *semmi mással nem helyettesíthető.* Két oldalról szoktak kísérletek történni felülvizsgálatára illetve más megítélési skálákkal való helyettesítésére. Az egyik szempont túlságosan kevéssé flexibilisnek tartja az „általános" érdek (értsd: a *raison d'état*) szempontjából és ezen érdek diktálta ad hoc döntések rendszerével helyettesítené. A másik túlságosan formálisnak tekinti az emberi egyéniség sokdimenziós gazdaságával, teljességével szemben és az *erkölcsi méltányosság* — kodifikálhatatlan — elveivel cserélné fel. A mi álláspontunk ezzel szemben az, hogy a két — egymást egyébként többnyire keresztező — helyettesítési elv a jogot helyettesítve csupán *önkényességet* és ezzel az *emberi egyenlőség megértését* hozhatja létre. Eszményünk természetesen nem a polgári „jogállam" koncepciója, három szempontból nem. 1) A „jogi automata", melynek illuzionisztikus jellegét már Max Weber bírálta, önmagában még csak meg sem közelítheti (nemhogy betölthetné) az egyenlőségnek azt a fogalmát, melynek alapján létrejött, *tudatosan iniciált* és *mindig megújuló egyenlősítő mozgalmak* nélkül, amelyek létrejötte, megszervezése transzcendálja a „jogállam" koncepcióját. 2) A „tertium datur" modellje mindig tudatosan figyelembe veszi azt az említett szempontot, hogy a jogalkotás végső gyökerei a jog szféráján *kívül* esnek, és megfelelő szociális mechanizmusai elősegítik az új, *jogi megfogalmazásra váró,* a jogi sensus communisból eredő kívánságok és társadalmi követelések artikulálását. 3) Az erkölcsi méltányosságnak hangot adó, az azt képviselő mozgalmak mindig *kivonhatnak bizonyos cselekedetet* (természetesen ismét a „herrschaftsfreie, wertbildende Kommunikation"-ban létrejövő konszenzus alapján) a *jogi megítélés egyenlőségmodellje* alól. De amilyen vonatkozásban egy társadalmi struktúra megszervezi — a „társadalmi játékszabályok" betartására irányuló — formális egyenlőségprincípiumát, *abban* a vonatkozásban ez a mértékskála nélkülözhetetlen és helyettesíthetetlen. Megjegyezzük még, hogy értékválasztásunk szempontjából negatívabban ítéljük meg a jog formális egyenlőségprincípiumának az ún. raison d'état alapján történő áttörtését, és különösképpen

diszfunkcionálisnak modellünkben, amelyben az állam nem lehet „az általános" kizárólagos kifejezése, csak centrális végrehajtó szerve.

Létezik azonban (helyesebben: létrejövőben van) a *tulajdontól elvonatkoztatott egyenlőségprincípiumon alapuló* magatartás-, cselekvés- és életformák egy olyan hálózata, amely a *szimmetrikus (reciprok)* mechanizmusok egész sorát hozza létre, amely az egyenlőséget megőrzi, de az *összemérhetetlenség* irányában transzcendálja, és amely mind a Besitztől elváló Aneignungsprozess, mind a „gift-reciprocity" *antropológiai bázisát alkotja.* (Gift-reciprocity"-n most mind a nemzetállamok között megvalósuló, túlnyomóan ökonómiai jellegű aktusokat, mind a *szociálpolitika* — állami *és* közösségi — „karitatív" aktusait értjük.) Ezek a legkülönbözőbb szinten és formákban megszerveződő *közösségek.* melyek éppúgy lehetnek a „nagycsalád", mind az Aneignungsprozess valamely formájának közösségei, éppúgy kinőhetnek a termelés folyamatával összefüggő radikális szükségletekből, mint a termelésnek való hátatfordítás „drop-out" gesztusából. Félreértések elkerülése végett leszögezzük, hogy nem kívánjuk a közösségi mozgalommal szemben a megítélés jogát és szükségességét felfüggeszteni. Jogosnak tartjuk azt a — bizonyos típusaival szemben ismételten hangoztatott — ellenvetést, hogy ezek önáltatásban szenvednek: kilépnek az ipari civilizációból, de — annak pórusain vegetálva — eltartják magukat ugyanettől a civilizációtól; ellenségesek az indusztrializmussal szemben, de gátlás nélkül használják az indusztrializmus biztosította technikai előnyöket stb. Különösképpen veszélyesnek tartjuk a *munkaellenesség* e közösségek egy részében tenyésző elméletét és gyakorlatát, valamint a „kedély radikalizmusának" azokat a végleteit, amelyek a produktív életet és az (objektiválódást is magában foglaló) önmegvalósítást az extázis mesterségesen felcsigázott permanenciájával akarják helyettesíteni. Mindezen ismert és káros eltorzulások ellenére úgy gondoljuk, hogy egy ilyen közösségi mozgalom széles körű kibontakozása nélkül (az öntudatos parazitizmust és a felbomlást képviselő közösségek ideológiáinak fokozatos leküzdése mellett) *sem az általunk felvázolt Aneignungsprozess, sem a világméretű „gift-reciprocity" szubjektuma nem jöhet létre.* Mi tehát megfordítjuk a sokszor hangoztatott tételt: nem ezeknek a közösségeknek általánossá *válható* (és pluralisztikusan fejlődött) emberét tekintjük utópiának, hanem azt a ridegen racionalista elképzelést, mely a mai indusztriális világ túlnyomóan privát elkülönültségben élő emberének puszta belátásából akarna egy olyan világállapotot hiposztazálni, amely mind az (A) modellt, mind az egalitarizmus valamelyik változatát meghaladhatja. Tisztában vagyunk ennek a transzformációnak — akár puszta elképzelésének is — pszichológiai terheivel és dilemmáival. Nem tartjuk azonban nagyobb lehetetlenségnek létezését, mint amilyennek az antik szabad polgárnak tűnt az, hogy a barbárt és a rabszolgát is magával egyenlőnek tekintse egy istenképzet előtt, mint amilyennek a keresztényrendi ember számára tűnt az, hogy — akár csak képzeletben is — elfogadja a törvény előtti egyenlőség egyetemességének gondolatát. Igaz, történelmi analógiák nem bizo-

nyító erejűek egy jövőbe hiposztazált modell érvényességét vagy akár lehetőségét illetően. De számunkra kétséget kizárónak látszik, hogy az emberi termelés újfajta szabályozása, mi több; az ökonómiai szféra alávetése az össztársadalmi életfolyamatnak *és* új életformák kialakulása csakis egymással karöltve járhatnak.

Milyen előnyöket remélünk e közösségi életformák pluralisztikusan fejlődött hálózatától? (A pluralisztikus jelleget mind a különböző szükségletstruktúrák *kvalitatív* — tehát homogenizálhatatlan — szükségletektől dominált jellege, mind azon különböző szférák és vonatkozások alapozzák meg, amelyekben létrejönnek.) Mindenekelőtt: ezeknek a közösségi életformáknak a *Besitztől, tehát az érdektől elvonatkoztatott* alapelve, mint kialakulásuk impulzusa, eleve alkalmas arra, hogy olyan reciprok-szimmetrikus élethelyzetek sokaságát hozza létre, amely a „gift-reciprocity"-t, mint a mindennapi élet átfogó, tipikus szituációinak sokaságát kitermeljék. Ebből a szempontból egészen mellékesnek tartjuk, hogy ezek a közösségek átmenetiek-e (tehát a „nevelődésnek" csupán egy fázisát alkotják), avagy bizonyos embercsoportok végérvényes életformáivá válnak, hogy közvetlenül az Aneignungsprozess diktálta szükségletekből nőnek-e ki avagy (a parazitizmus és az agresszív munkaellenesség ideológiáit elkerülve) átmeneti opozícióban a „termelés világával", „ideális" közösségek-e (tehát csak bizonyos reprezentatív tevékenységformákban megvalósulók) avagy az élettevékenységek körének többségét fogják-e át. Még a *közösség mint öncél* is túlmutat önmagán, éppen a nem érdeken alapuló, „gift-reciprocity"-t teremtő helyzeteivel. (Lapos félreértések elkerülése végett leszögezzük, hogy itt a „gift" a legkevésbé „anyagi juttatást" jelent. Azok a „fejlődési segítségek", amelyeket a közösség reciprok viszonyai egyes tagjainak — akár spontánul, akár tudatos intencióképpen — nyújt, e fogalom lényeges elemei. Ilyen vonatkozásban említettük, csupán példaként, a kollektív „caritas"-ban létrejövő „gift-reciprocity"-t, ahol a szimmetria másik oldalát az „emberileg regenerálódott" ember jelenti az „adakozó közösség" számára.) Másodszor: ezek a közösségek az eszményi nevelődési közegei annak az ideale Sprechsituationnak, amelyet Habermas leírt, és amelyet mi az ő nyomán az újfajta redisztribúciós modellhez nélkülözhetetlenül szükséges nyilvánosság formájaként igyekeztünk hasznosítani. Ahhoz, hogy a racionális diszkusszió ne emberi-pszichológiai határeset legyen, hanem tömegesen jellemző, *szokásszerűvé vált magatartásnorma*, olyan közösségi életformák egész hálózata szükséges, amely nem csupán a legmagasabb rendű objektivációkra vonatkozó döntésekben nyilvánulhat meg, hanem a mindennapi élet mind nagyobb körét fogja át. Harmadszor: a *kvalitatív-radikális szükségletek* egész sorának kibontakozása — a társadalmi átlagot alapul véve — csakis ilyen közösségekben képzelhető el, nem azért, mert ezek a közösségek „elfogadják" a kvantitatív szükségleteket (ebben az esetben az egalitáriánus közösség többnyire autoritáriánus formáiról van szó, mely értékválasztásunkkal kifejezetten szembenáll), hanem mert e közösség alkotópillérei: a társult, de személyiségét nem csupán megőrző, hanem

kifejlesztő individuum és a reciprok gesztus, a „gift" egyetlensége, maguk válnak alapvető kvalitatív szükségletekké.

A koncepció realisztikusságának megőrzése érdekében egy történelmi megszorítást kell tennünk. Az életformák átrendezése korábbi történelmi periódusokban *közvetlen* értelemben volt társadalomkonstituáló elem (elég a barátság szerepére utalni a görög poliszban, a családi intimszférának a polgári nyilvánosság szerkezetében betöltött — Habermas által felfedett — funkciójára,) Ezek a reciprok-szimmetrikus közösségek, melyeket most elemeztünk, melyeknek nélkülözhetetlen helyét az Aneignungsprozess szempontjából posztuláltuk, a modern társadalom bonyolult, sokszorosan közvetített jellege folytán más természetűek: *nem államalkotók, hanem állampolgár-alkotók.* De mint ilyenek, a modell léte és működése szempontjából elengedhetetlenek. Ugyan tartalmazzák magukban az egyenlőség princípiumának egyik legfontosabb, szociálisan értelmes jelentésárnyalatát: a „face-to-face" viszonyokban megtestesülő, a tulajdontól elvonatkoztatott személyes kapcsolatok egyenlőségét, azonban a bennük kiteljesedő személyiség (kvalitatív szükségletrendszere, reciprok „gift"-gesztusainak kvantitatív összemérhetetlensége, magának a „társult individuumnak" az egyetlensége révén) túllép az egyenlőség (végsősoron mindig kvantitatív elvnek megmaradó) körén, és megvalósítja az *összemérhetetlenség szociális szféráját.*

Utolsó „ellenőrző" kérdésünk a magunk felvázolta modellhez így hangzik: mikor ennek az egyenlőségen alapuló, de az egyenlőséget transzcendáló összemérhetetlenségnek létrejöttét várjuk a jövőtől, *valóban* és *minden vonatkozásban* elvonatkoztatunk-e a tulajdontól?

Közvetlen értelemben igen: hiszen, mint ismételten elemeztük, az összemérhetetlenség megvalósulása a személyes érintkezés hálózatában éppen ezen az elvontatkoztatáson alapul. Tágabb értelemben azonban az elvonakoztatás csak *viszonylagos* lehet. Mind eredetét (ha tehát mint szociális *eredményt* és *öncélt* szemléljük), mind funkcióját tekintve (ha tehát *eszközként* vizsgáljuk), a Besitztől függetlenedő Aneignungsprozess — *mint az elidegenedés leküzdésének folyamata* — teremti meg az alapját illetve ez maga feltétele egy ilyen — a Besitztől viszonylagosan függetlenedő — Aneignungsprozess létrejöttének. Ezért több, mint normális utópia

*

Az elidegenedés megszüntetésének *folyamatát* említettük. Ez kanti „regulatív gyakorlati eszme", mely *végtelen processzust* tételez (tehát olyat, amelynek határain túl a mai indusztriális civilizáció bázisán és saját értékpremisszáink alapján nem láthatunk). A végtelen processzus fogalma tudatosan szembe van állítva a hegeli „Rückkehr des Weltgeistes" koncepciójával, mert a „hazatalálás pillanatát", mint az elidegenedés egyértelmű és végérvényes lezárását kriptoteológiai fogalomnak tartjuk. Természetesen nem immanens filozófiai meggondolásokból, hanem (mint

teoretikus javaslatunk mutatta) *szociológiai* érvekből kiindulva. A „tertium datur" modellje a Besitz és az Aneignungsprozess, (kétféleképpen értelmezett) reciprocitás és az újfajta redisztribúciós séma *mindig lehetséges konfliktusaira* épül, nem ismer el panaceákat intézmények kívánatos maximumának és „eszményi elrendeződésének" formájában, számít mindig újonnan jelentkező egyenlőtlenségekre, és ezek állandó kiegyenlítődési folyamatára az egyenlő döntési szituáció fokozatos (végtelen) realizálódási folyamatában.[10]

Tehát *nem az egyenlőséget* választjuk célunknak, hanem az állandó, társadalmi mozgalmakban és intézményekben mindig újraszülető, a konkrét egyenlőtlenségekre felelő *egalizálást*, nem a Besitz megszüntetését, hanem (cél- és érdekracionális) korlátozását, valamint az Aneignungsprozess fokozatos leválását a Besitzről, nem a szükségletkorlátozást de nem is a homo oeconomicus lineárisan növekvő szükségletdinamikáját, hanem a „szükségletekben gazdag ember" kialakulásának folyamatát, akinél a szükségletdinamika határát nem csupán (nem is elsősorban) a „hiány" szabja meg, hanem egyéb — kvalitatív — szükségletek, jelentős mértékben az emberi kapcsolatok gazdagságára irányuló szükségletek, egy olyan világot tehát, amelyben a célracionalitás (soha ki nem iktatható) szerepe nem lesz többé egyeduralom, sem hegemónia, egy olyan világot, amelyben a célracionalitás csak az értékracionalitás — nem formalizálható és nem kvantifikálható — princípiumaival *együtt* érvényesülhet.

Jegyzetek

[1] A tulajdon különböző mozzanataival kapcsolatos elemzésünk párhuzamosan halad Hegedűs András: „Adalékok a tulajdonviszonyok szociológiai elemzéséhez" c. tanulmányával (Magyar Filozófiai Szemle. 1969. 6. szám), noha a terminológia és az elemzés részletei nem azonosak).

[2] Kötelességünknek tartjuk megmondani, hogy rendkívül sokat köszönhetünk annak az „üdvös megrendülésnek", melyet Bence György — Kis János — Márkus György közös könyve, *Lehetséges-e kritikai ökonómia?* belőlünk kiváltott. Elméleti haszonná ez a megrendülés Márkus Györggyel folytatott baráti vitáink során vált, melyeknek alapján asszimilálni tudtuk a könyv lényeges alapgondolatát és fontosságát — éppen egy *szocialista* teoretikus perspektíva szempontjából. Az itt következő gondolatok az árutermelés jövője vonatkozásában e könyvre támaszkodnak. Ezt annál könnyebben megtehetjük, mivel Heller Ágnes munkája, *La teoria dei bisogni in Marx*, (Feltrinelli, Milano, 1974) párhuzamosan hasonló kételyeket fejezett ki az „egyesült termelők társadalma" modelljének ökonómiai funkcióképességével kapcsolatban, az ökonómiai kategóriák részletes elemzése nélkül. A továbbra is megmaradt, egyes pontokon nem lényegtelen nézeteltéréseinket majd akkor kívánjuk explikálni, ha a könyv megjelent.

[3] Modellünkben nem mehetünk bele annak a kérdésnek a tárgyalásába, hogy a redisztribúcióban való döntések hogyan és milyen vonatkozásban *korlátozhatják a Besitzerek jogait*. Mint már mondottuk: a tulajdonlás nem szükségképpen azt jelenti, hogy tulajdonunkkal azt csináljuk, amit akarunk, de azt, hogy amit mi csinálhatunk, abból a többiek ki vannak zárva. Ők *semmit* sem *csinálhatnak* vele.

[4] K. Marx: Grundrisse, i. m. 156. o.

[5] Az intézmények egy meghatározott mennyisége vagy meghatározott csoportosítása, mint a társadalmi diszfunkciók kiküszöbölésének *biztos garanciája* — Platontól Montesquieun át a mai napig — visszatérő motívuma az európai társadalomelméletnek, nyilvánvaló összefüggésben az európai fejlődés nagy vívmányával, amely a nem pusztán tradíció meghatározta, nem mitikus eredetű intézmények létrehozását *az ember szabad tettének* és társadalomteremtő képessége bizonyítékának tudta. Ezért mint nagyatók fontos számunkra, és azt a gyakorlati posztulátumot is nyilvánvalónak tartjuk, hogy a *szükséges* intézmények mennyiségének meghatározása, valamint *optimális csoportosításuk* nélkül funkcióképes társadalom nincsen. Ugyanakkor meggyőződésünk, hogy minél dinamikusabb a világ, annál kevésbé lehet az intézmények mennyiségének és optimális csoportosításuknak egy „végérvényes", biztos garanciát nyújtó keretét kijelölni.

[6] Jürgen Habermas: „Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz", in: Jürgen Habermas — Niklas Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozial*-technologie, Suhrkamp, Frankfurt, 1971. 137—138. o. Megfigyelhető, hogy itt (és az említett helyen másutt is) Habermas a kommunikációban létrejövő egyenlőség kapcsán „reciprocitásról" és „szimmetriáról" be-

szél — nem tudjuk, függetlenül-e esetleges Polányi hatásoktól. Ez — látszólag — ellentmond gondolatmenetük azon törekvésének, hogy a kommunikációt a reciprocitástól *elváló* redisztribúciós folyamatok meghatározásában alapvető formának tárgyalja. Az ellentmondás azért látszólagos, mivel később tárgyalni fogjuk: a reciprocitás bizonyos *új tipusainak létrejötte* mozditja elő az Aneignungsprozess Besitz fölé kerekedését.

[7] Mindaz, amit a „herrschaftsfreie, wertbildende Kommunikation"-ról, mint modellünk nyilvánosságformájáról, valamint a döntések egyenlősítéséről elmondottunk, feltételezésünk szerint *egy új — komplementer — szükségletmeghatározási modellhez vezet.* (Komplementer modellről lehet itt csak szó, hiszen a szükségletek kvantitativ-piaci meghatározása, mint kalkulativ aktus, érvényben marad model lünkben.) A ma is uralkodó szükségletmeghatározási modell közismert: a piaci, a fizetőképes kereslet formájában történő, amely maga alá vetette a szociális élet minden szféráját. Míg ez természetesen évszázadok óta működőképesnek bizonyult (mind az önreprodukció, mind a dinamika vonatkozásában), közismert negatív vonatkozásai a következők: a) az ellenőrzés és korrekció csupán *post factum* volt lehetőséges, ebből számtalan, gyakran igen súlyos diszfunkció, számos össztársadalmi „kockázat" keletkezett (a túltermeléstől a manipulációig), amelyeket az állami beavatkozás is csak utólag tudott, nem is hiánytalanul, korrigálni, és amelyek mindenki számára — *értékválasztástól függetlenül* — negatív „szimptómák", b) egy fetisisztikus-eldologiasodott társadalmat hoz létre, a közismert marxi és marxista terminusok értelmében, és ez negatív jelenség *mindazoknak*, akik számára (akár tudományosan, akár köznapian fogalmaznak) az elidegenedés felszámolása választott érték. A Marx által ezzel szembeszegezett szükségletmeghatározási modell posztulátuma — éppen alapkategóriáit figyelembe véve — mélyen ellentmondásos *(mint említettük, ennek belátása jelentette számunkra a Bence—Kis—Márkus által írott könyv jelentőségét).* Amennyiben egyáltalán létrejöhetne, úgy minden bizonnyal költségesebb és bizonytalanabb lenne (a kalkulációs bázis felszámolásával felette kérdéses, milyen alapon lehetne folytatni a Marx által egyedül tolerált gazdálkodási aktust is, az össztársadalmi szinten folytatott könyvelést stb.), és veszélyeztetné a dinamikát, amely pedig magának Marxnak is alapvető értéke.

Az itt inkább jelzett, mind kidolgozott komplementer szükséglet-meghatározási modell, mint *korrekciós princípium*, a következő megfontoláson alapul. 1) Az egyes termelési aktushoz (annak sikeres vagy sikertelen mivoltához) képest a „herrschaftsfreie Kommunikation" nyilvánossága szintén post factum aktus. De a „herrschaftsfreie Kommunikation" *permanenciában létezik*, megvitatja a kalkulációs bázis nyújtotta eredményeket és előrejóslásokat, artikulálja az új szükségleteket és ezzel *orientálja* a közvetlenül a kalkulációs bázisra irányuló termelési tevékenységet. 2) A korrektívum egy hasonló formája természetesen a piaci univerzalitása esetén is létezik: a vevő egyszerűen nem vásárol, vagy mást vásárol. Ez azonban *passzív* korrekció, csak a nem-et fejezi ki, az „igen" artikulálásához egyrészt bonyolult csatornák szükségesek, másrészt olyanok, amelyek éppen nem „herrschaftsfrei" jellegűek; a manipuláció voltaképpen abban áll, hogy olyan *kérdéseket* tesznek fel a fizetőképes keresletnek, amelyek ezt a termelő és profitcentrikus partikuláris csoportok újonnan kiválaszttott csatornáiba terelik „válasza" (azaz vásárlásai) során. 3) Ami a „herrschaftsfreie Kommunikation"-nak, mint szükségletmeghatározási korrektívumnak a hátránya, az az előnye is. Mivel nem abban a naiv, már Rousseau által nagy egységek számára lehetetlennek nyilvánított, formában képzeljük el, hogy a „volonté générale" „összeül" dönteni, következésképp nem is lehet egzakt, a szükségleteket összegező-kvantifikáló testület Nem is kell annak lennie, mert ebben az esetben átvenné a kalkulációs bázis szerepét és a szimmetrikus viszonyok (melyeknek nélkülözhetetlenségét ez a tanulmány mindvégig posztulálja), egy más vonatkozásban borulnának fel. Viszont „zavarosságában" a) *ipso facto* kifejezi a szükségletstruktúrák *pluralitását* (jobban, mint erre bármely kvantitativ elv képes lenne), b) a döntési kompetencia „nevelő iskolája".

[8] Abban a formában, amint azt Sahlins „generalized reciprocity"-nek nevezte és így írta le: „Generalized reciprocity refers to transactions that ara putatively altruistic." (op. cit. 183.)

[9] Jellemzüséket l. Heller Ágnes: *A mindennapi élet forradalma*, valamint Heller Ágnes—Vajda Mihály: *Családforma és kommunizmus* c. írásaiban.

[10] Leszögezzük azonban: noha modellünk nem az egyszer és mindenkorra történő „megváltás" gondolatára épül, de az (A) modell egyértelmű transzcendálására (e transzcenzus feltételeit igyekeztünk körülírni). Nem tartjuk itt releváns ellenérvnek, hogy Kant végtelen processzusa a liberális fejlődés sémája volt. Intenciói szerint Hegel világszellemének „hazatalálása" is a polgári társadalomban ment végbe, és ez sosem akadályozta meg sem Marxot, sem számos követőjét abban, hogy megoldását mintának tekintsék az elidegenedés felszámolásáról kialakított elképzeléseikben. Teoretikus javaslatunk tehát éppúgy a világállapot meghaladásából, mint nélkülözhetetlen kezdőlépésből indul ki, csak más struktúrában képzeli el a meghaladás *folyamatát*, mint a hegelizáló.

Rezime

Forme jednakosti

Polazeći od analize dva najvažnija modela razvoja društva, autori u ovoj svojoj studiji nastoje da fiksiraju konture jednog organizacionog modela koji bi odgovarao objektivnim uslovima stvorenim posredstvom industrijalizovanih društava. Međutim, pozitivnim određivanjem filozofskih, ekonomskih i socijalno-psiholoških determinanata svojine koje su uzeli za osnovu, oni novi „treći mogući" model pokušavaju ustanoviti istraživanjem suštine ljudske jednakosti.

U ovom, samo naizgled protivrečnom procesu, autori ukazuju na one kon-

stante koje u modelu (A) služe kao polazna tačka, dok se u modelu (B) prenebregavaju ili pak direktno odbacuju. Doduše, ove konstante u drugom obliku, ali zadržavajući svoju suštinu, postaju neke važne determinante i u trećem mogućem modelu koji su prikazali. Takve konstante su, na primer, robna razmena, robna proizvodnja ili priznavanje konkurencije parcijalnih interesa.

Pogledajmo, međutim, izbliza o kakvim je to modelima reč. Prema mišljenju autora model (A) karakteriše neograničenost u sticanju svojine i poseda, a paralelno s tim, svesno prihvatanje nejednakosti. U ovom sistemu egzistiraju dve forme jednakosti. Jedna od njih je jednakost pred zakonom, dok je ona druga — ideja „jednakosti starta".

Drugi osnovni model je egalitaristički, te bez obzira na oblik u kome se javlja, on u suštini uvek predstavlja odgovor na prvi. Za njegovo nastajanje potrebna su dva preduslova: delotvorno ograničavanje svake svojine i izjednačavanje potreba. Njegovi glavni pojavni oblici su demokratski i despotski egalitaristički model.

Prvi model, u stvari, predstavlja utopiju čije bi ostvarenje unazadilo društveni razvitak jer bi eventualni sistem razmene koji bi se u njemu obrazovao reprodukovao samo siromaštvo. U „despotskom modelu" uloga države je presudna. Država je jedini izraz opštedruštvenih interesa, stoga ona provodi jednaku konfiskaciju privatne svojine od svih, prvenstveno time što ona sama povlači gornju granicu poseda. Država je jedini centar reprodukcije. Slobodne samodelatnosti smatra disfunkcionalnim, stoga nastoji da ih iz svoga sistema što efikasnije isključi. Pošto se u ovom sistemu ne mogu realizovati simetrične tržišne forme, država se u sekundarnoj raspodeli preobražava u darodavca, u „predstavnika interesa svih".

Kakav je treći mogući model? Prema mišljenju autora prvi se može transcendirati jednim ne-egalitarnim modelom koji egalitarizam uzima u obzir kao „društveni signal". Ovaj signal skreće pažnju na postojanje nejednakosti kao i na potrebu da se ona prevaziđe. Pored ostalog, to praktično znači da najamni rad treba ukinuti i da treba stvoriti jedno takvo društvo u kojem će kolektivni vlasnici sami određivati svoj prihod, uzimajući doduše u obzir činjenice kalkulacione osnove, ali ne jednostavno s gledišta procesa obrazovanja vrednosti, već sa aspekta kvalitativnog pluraliteta potreba čoveka.

(Ágoston Andrásnak a Magyar Szó Kilátó c. mellékletében megjelent írásának fordítása.)

Summary

Forms of Equality

The authors of this study are trying to determine the contours of an organization model by analizing the major models of social development. This organization model would have to correspond with the objective circumstances created in the industrialized societies. They determined the philosophic, economic and socio-psichological determinants of ownership and on the basis of that tried to construct this new „third possible" model by studyng the essence of human equality.

In this process which might seem contradictory the authors point out those constants of model A which appear like starting points and at the same time

are rejected in model B. Although these are again appearing in a different form and become important determinants of the third possible model. These constants are for instance: exchange of goods, production of goods or accepting competition of partial interests.

Let's take a closer look at these models. By the oppinion of the author, model A has the following characteristics: unlimited possibilities for aquireing property and simultanously, conscious acception of unequality. In this system there are two forms of eguality. One is eguality in front of the law, the other is the — idea — of „equality at the start".

The second model is equalitarian that means it's essentially an answer to the first model. For it's existencethere have to be two comditions: limited possibilities for aquireing ownership, and the equality of needs. This model can appear in two forms: democratic and despotic.

The first model is a utopia. By becoming true it would obstruct social development, because it's system of exchange would reproduct privation. In the despotic model the government has an outstanding inportance. It is the expression of social interests so it equally confiscates privat property from everyone by determining the highest possible limit of property. The governmentis the centre of reproduction. It considers free activities useless and tries to disconnect them from the system. In this model there are no simetric market forms so the government appears in secundary distribution as a representative of everyone's interests.

What is the third model like? According to the authors oppinion the first one can be transcended by a non — equalitarian model which would be accepted as a social signal. This signal has to draw the attention to the existence of unequality and the need for its overcoming. It practically would mean that hired labour has to be repealed and a society created in which society the collective owners would determine their ow income, considering the calculational basis not from the aspect of simple value creation but from the aspect of the plurality of needs of people.

(A. L.)